

Tema 10: Grijeħ i BoŹje milosrĊe

Gubitak osjećaja za grijeħ doveo je do gubitka potrebe za spasenjem, a odatle i do zaborava Boga kroz ravnodušnost. MeĊutim, Kristov trijumf je izraz njegova milosrĊa prema ćovjeku, pokazatelj da je »ljubav jaća od grijeħa«. MilosrĊe je temeljni zakon koji prebiva u srcu svakog ćovjeka kad pogleda brata kojeg susreće na putu Źivota.

10.12.2023.

Članak poslušajte [ovdje](#).

Otajstvo milosrđa

Uz velika dostignuća naše civilizacije, panorama suvremenog svijeta nosi i sjene i kolebanja koja nisu uvijek površna. Zato što su »neravnoteže koje suvremeni svijet trpi povezane s onom drugom temeljnom neravnotežom koja ima svoje korijene u ljudskom srcu«^[1].

Ljudska osoba kao stvorenje suočava se s višestrukim ograničenjima. Kad ne možemo pronaći objašnjenje za zlo, patnju i nepravdu, mnogi se ne odluče za molitvu pred milosrdnim Bogom, nego se u njima rađa neka vrsta optužujućeg stava proizašlog iz ogorčenja. Iskustva zla i patnje tako postaju opravdani razlozi da se

udaljimo od Boga, dovodeći u pitanje njegovu milosrdnu dobrotu. Neki čak počnu doživljavati patnju kao božansku kaznu koja pada na grešnika, dodatno iskrivljujući Božje milosrđe.

Tako se zatvara začarani krug. Prema riječima svetog Ivana Pavla II., »središte drame koju proživljava suvremeni čovjek je pomračenje smisla Boga i čovjeka«^[2]. Čini se da Bog nije relevantan, a nije relevantan jer ne može riješiti naše probleme. S jedne strane, nije nam jasno da nam je potrebno spasenje, ali sigurno se spasenje koje nudi Crkva Isusa Krista ne čini relevantnim.

Konačna posljedica ove Božje pomrčine bila bi društveno odbacivanje potrebe da pribjegnemo Božjem oprost i milosrđu. Tako je gubitak osjećaja za grijeh doveo do gubitka potrebe za spasenjem, a

odatile i do zaborava Boga kroz ravnodušnost.

Zbog toga, što više ljudska savjest, podliježući sekularizaciji, gubi značenje riječi milosrđa, to više Crkva osjeća imperativno pravo i dužnost propovijedati Boga milosrđa. Otajstvo kršćanske vjere kao da nalazi svoju sintezu u ovoj riječi. Evangelizatorsko poslanje je glasna najava da se u raspetom, mrtvom i uskrsnom Kristu postiže puno i autentično oslobođenje od zla, grijeha i smrti^[3].

Isus Krist je lice Očeva milosrđa. »Kao da je Krist želio otkriti da je granica nametnuta zlu, čiji je uzrok i žrtva po pretpostavci čovjek, u konačnici Božje milosrđa«^[4].

Kristov trijumf izraz je njegova milosrđa prema čovjeku, izraz da je »ljubav jača od grijeha«, »jača od smrti i svakog zla«^[5]. Svijet će postići mir nad ratom i nasiljem kada

zazove milosrđe: »Isuse, uzdam se u tebe«^[6].

Nije lako odgovoriti na dokaze zla u svijetu. Možda zato što zlo nije problem, već misterij. Misterij u koji smo i mi osobno uključeni. Misterij koji se ne rješava teorijski, već životnim ili egzistencijalnim stavovima.

Uvijek trebamo razmatrati otajstvo milosrđa: odnos između patnje, nepravde, grijeha, ljudi i Boga. Jer, kako potvrđuje papa Franjo^[7], milosrđe je temeljni zakon koji prebiva u srcu svake osobe kad pogleda brata kojeg susreće na putu života. Milosrđe je riječ koja otkriva otajstvo Presvetog Trojstva. Milosrđe je posljednji i najviši čin s kojim nam Bog dolazi ususret. I, dakle, milosrđe je put koji spaja Boga i čovjeka.

U životu Crkve milosrđe je trajna stvarnost. Ali postoje trenuci kada

smo pozvani intenzivnije usmjeriti svoj pogled na milosrđe.

Grijev se razumije iz milosrđa

»Bog je beskrajno dobar i sva su njegova djela dobra. Ipak nitko ne izmiče iskustvu patnje, zala u prirodi – koja se čine kao vezana s ograničenjima koja su vlastita stvorenjima – a napose ne izmiče problemu moralnog zla« (*Katekizam*, br. 385). »Grijev je prisutan u čovjekovoj povijesti: bilo bi uzaludno pokušavati za to ne znati ili toj tamnoj stvarnosti davati druga imena.« (*Katekizam*, br. 386). Ali odakle dolazi zlo, osobito grijeh?

Da bismo odgovorili na ovo pitanje, moramo pogledati otajstvo Boga, jer grijeh se može razumjeti samo od Boga milosrđa Isusa Krista. »Jer se »otajstvo bezakonja« (2 Sol 2, 7) rasvjetljuje samo svjetlom otajstva pobožnosti. Objava božanske ljubavi u Kristu očitovala je ujedno veličinu

zla i preobilje milosti. Razmotrit ćemo dakle pitanje podrijetla zla držeći uperen pogled naše vjere u onoga koji je jedini pobjednik zla.« (Katekizam, br. 385). Kao što Pascal potvrđuje u svojim Mislima, poznavanje Boga bez znanja o potrebi našeg otkupljenja je varljivo, kao što je varljivo prepoznati svoju bijedu bez poznavanja Otkupitelja^[8].

Polazeći od te *duboke veze između čovjeka i Boga*, možemo shvatiti da je grijeh zlouporaba slobode koju Bog daje stvorenim osobama da mogu ljubiti njega i jedni druge (usp. *Katekizam*, br. 386).

Kako bismo razjasnili stvarnost grijeha, svjetlo božanske Objave posebno nam govori o grijehu iskona. Ali polazište za njegovo razumijevanje je poruka božanskog milosrđa koju je objavio Isus.

Istočni grijeh: bitna istina vjere

»Nauk o istočnom grijehu, da tako kažemo, jest »naličje« Radosne vijesti da je Isus spasitelj svih ljudi, da je svima potrebno spasenje i da je spasenje ponuđeno svima Kristovim dobročinstvom.

Izvješće o padu (Post 3) upotrebljava slikovit govor, ali izlaže pradogađaj, nešto što se dogodilo u početku ljudske povijesti. Objava nam daje sigurnost vjere da je cijela ljudska povijest označena istočnim grijehom što su ga slobodno počinili naši praroditelji.« (*Katekizam*, br. 389-390).

»Iza neposlušnog izbora naših praroditelja nalazi se zavodnički glas koji se protivi Bogu, a koji ih iz zavisti strovaljuje u smrt. Pismo i crkvena Predaja vide u tom biću palog anđela, zvanog Sotona ili đavao. Crkva uči da je on bio najprije dobar anđeo, stvoren od Boga« (*Katekizam*, br. 391).

»Čovjek napastovan od đavla pustio je da mu u srcu zamre povjerenje prema Stvoritelju i, zlorabeći slobodu, nije poslušao Božju zapovijed. U tom je bio prvi čovjekov grijeh. Svaki grijeh nakon toga bit će neposluh prema Bogu i manjak povjerenja u njegovu dobrotu« (*Katekizam*, br. 397).

»Pismo pokazuje tragične posljedice toga prvog neposluha. Adam i Eva smjesta gube milost izvorne svetosti. Plaše se tog Boga o kojemu su stvorili krivu sliku, to jest kao Boga ljubomorna na svoje povlastice« (*Katekizam*, br. 399).

Kao posljedica toga, »je razoren sklad koji je, zahvaljujući izvornoj svetosti, u njima vladao; slomljeno je gospodstvo duhovnih moći duše nad tijelom, povezanost muškarca i žene podvrgnuta je napetostima, odnosi će im biti u znaku požude i gospodarenja« (*Katekizam*, br. 400).

Harmonija sa stvaranjem također je prekinuta; »Sklad sa stvorenjem narušen je: vidljivo stvorenje postalo je čovjeku strano i neprijateljsko. Zbog čovjeka stvorenje je podvrgnuto robovanju ispraznosti. I na kraju, ostvarit će se posljedica izričito najavljena za slučaj neposluha: čovjek će se vratiti u prah iz kojeg je uzet. Smrt ulazi u povijest čovječanstva« (*Katekizam*, br. 400).

»Nakon prvog grijeha, prava »provala« grijeha preplavljuje svijet: Kajinovo bratoubojstvo nad Abelom, opća pokvarenost kao posljedica grijeha; isto tako u Izraelovoj povijesti grijeh se očituje često, posebno kao nevjernost Bogu Saveza i kao prestupak Mojsijeva Zakona; i nakon Kristova otkupljenja, među kršćanima, grijeh se očituje na mnogo načina« (*Katekizam*, br. 401).

Posljedice istočnog grijeha za čovječanstvo

Samo ljudsko postojanje iznosi na vidjelo postojanje grijeha u našim životima, zajedno sa činjenicom da grijeh nije posljedica toga što smo po prirodi loši, već proizlazi iz slobodnog opredjeljenja za zlo. Moralno zlo ne pripada, dakle, ljudskoj prirodi, ne proizlazi iz društvene naravi čovjeka ili iz njegove karakteristike kao materijalnog bića, niti od Boga ili nepromjenjive sudbine. Kršćanski realizam poziva čovjeka da prihvati vlastitu odgovornost: on može činiti zlo jer je slobodan, a za to nije odgovoran nitko drugi nego on sam (usp. *Katekizam*, 387).

»Ono čemu nas božansko Otkrivenje uči podudara se sa samim iskustvom. Jer čovjek, ispitujući svoje srce, otkriva da je također sklon zlu i uronjen u mnoga zla koja ne mogu doći od njegova Stvoritelja, koji je dobar. Ne želeći često prihvatiti Boga kao svoj početak, on narušava

poredak koji se temelji na njegovom konačnom cilju i, u isto vrijeme, svoj odnos prema samom sebi, drugim ljudima i svemu stvorenom« (GS 13,1).

Kroz povijest je Crkva formulirala dogmu o istočnom grijehu nasuprot pretjeranom optimizmu i egzistencijalnom pesimizmu (usp. *Katekizam*, 406). Za razliku od Pelagio-a, koji je tvrdio da čovjek može činiti dobro svojim vlastitim snagama, te da je milost samo vanjska pomoć, čime se umanjuje i značaj Adamova grijeha i Kristovo otkupljenje — svodeći ih na puko zlo ili dobar primjer — Sabor u Kartagi (418.), slijedeći svetog Augustina, naučavao je apsolutnu prednost milosti, budući da je čovjek nakon grijeha oštećen (usp. DH 223.227; usp. također Drugi sabor u Orangeu, 529. godine: DH 371-372). Nasuprot Lutheru, koji je tvrdio da je čovjek nakon grijeha bitno pokvaren u

svojoj naravi, da je njegova sloboda poništena i da je u svemu što čini grijeh, Tridentski koncil (1546.) potvrdio je ontološku relevantnost krštenja, koje briše izvorni grijeh; iako njegovi posljedice ostaju - među njima, požuda, koja se ne bi trebala poistovjećivati, kao što je Luther učinio, sa samim grijehom -, čovjek je slobodan u svojim djelima i može činiti dobra djela podržana milošću (usp. DH 1511-1515).

U osnovi luteranskog stava, a također i nekih novijih tumačenja iz *Post 3*, u pitanju je primjereno razumijevanje odnosa između: 1) prirode i povijesti, 2) psihološko-egzistencijalnog plana i ontološkog plana, 3) pojedinačnog. i kolektivnog.

1) Iako postoje neki elementi mitske prirode u Postanku (shvaćajući koncept "mita" u njegovom najboljem smislu, to jest, kao riječ-pripovijedanje koje stvara i stoga je u

temelju kasnije povijesti), bilo bi pogrešno protumačiti izvještaj o padu kao simbolično objašnjenje izvornog grešnog ljudskog stanja. Ovo tumačenje pretvara povijesnu činjenicu u prirodu, mitologizirajući je i čineći je neizbježnom: paradoksalno, osjećaj krivnje koji dovodi do prepoznavanja sebe kao "prirodnog" grešnika doveo bi do ublažavanja ili uklanjanja osobne odgovornosti za grijeh, budući da čovjek nije mogao izbjeći ono čemu spontano teži. Ispravna je stvar, prije, potvrditi da grešno stanje pripada čovjekovoj povijesti, a ne njegovoj izvornoj naravi.

2) Budući da neki tragovi grijeha ostaju nakon krštenja, kršćanin može snažno iskusiti sklonost prema zlu, osjećajući se duboko grešnim, kao što se događa u životima svetaca. Međutim, ova egzistencijalna perspektiva nije jedina, niti najosnovnija, jer je krštenje doista

izbrisalo istočni grijeh i učinilo nas djecom Božjom (usp. Katekizam 405). Ontološki je kršćanin u milosti upravo pred Bogom. Luther je radikalizirao egzistencijalnu perspektivu, shvaćajući iz nje cjelokupnu stvarnost koja je na taj način ontološki obilježena grijehom.

3) Treća točka vodi do pitanja prijenosa istočnog grijeha, »tajne koju ne možemo do kraja razumjeti« (Katekizam, 404). Biblija uči da su naši prvi roditelji prenijeli grijeh na cijelo čovječanstvo. Sljedeća poglavlja Postanka (usp. Post 4-11; usp. Katekizam, 401) pripovijedaju progresivnu pokvarenost ljudske rase uspostavljajući paralelu između Adama i Krista. Sveti Pavao tvrdi: »Kao što su neposluhom jednog čovjeka svi postali grešnici, tako će i poslušnošću jednog [Krista] svi postati pravedni« (Rim 5,19). Ovaj paralelizam pomaže ispravnom razumijevanju tumačenja: kao što je

Krist samo jedan i ujedno glava Crkve, tako je Adam samo jedan i ujedno glava čovječanstva^[9]. »Tim „jedinštvom ljudskoga roda” svi su ljudi zahvaćeni Adamovim grijehom, kao što su svi zahvaćeni Kristovom pravednošću« (Katekizam, 404)«.

Crkva na analogan način shvaća istočni grijeh praroditelja i grijeh koji je naslijedilo čovječanstvo. »Adam i Eva čine osobni grijeh, ali taj grijeh [...] će se svemu čovječanstvu prenositi razmnožavanjem, to jest prenošenjem ljudske naravi lišene izvorne svetosti i pravednosti. Zato se istočni grijeh naziva „grijehom” na analogan način, to je grijeh „naslijeđen” a ne „počinjen”, to je stanje a ne čin« (Katekizam, 404). Dakle, »iako je svakome vlastit, istočni grijeh nema ni u kojem Adamovu potomku biljeg osobne krivnje« (Katekizam, 405)^[10].

Nekim ljudima je teško prihvatiti ideju naslijeđenog^[11] grijeha, pogotovo ako imaju individualističku viziju osobe i slobode. Što sam ja imao s Adamovim grijehom? Zašto ja moram platiti posljedice grijeha drugih? Ova pitanja odražavaju odsutnost osjećaja stvarne solidarnosti koja postoji između svih ljudi stvorenih od Boga.

Paradoksalno, ova se odsutnost može shvatiti kao očitovanje grijeha koji se prenosi na svakoga. Drugim riječima, istočni grijeh zamagljuje razumijevanje onog dubokog bratstva ljudskog roda koje omogućuje njegovo prenošenje.

Ali zašto Bog nije spriječio da prvi čovjek sagriješi? Sveti Lav Veliki odgovara: »Neizreciva Kristova milost darovala nam je bolja dobra od onih koja nam je demonska zavist otela.«³¹⁰ A sveti Toma Akvinski: »Ništa se ne protivi činjenici da je ljudska narav bila određena za

uzvišeniju svrhu nakon grijeha. Bog doista pripušta zla da iz njih izvuče veće dobro. Odatle riječ svetoga Pavla: 'Gdje se umnožio grijeh, nadmoćno izobilova milost' (Rim 5, 20). Odatle se i pjeva u Hvalospjevu uskrsnoj svijeći: 'O sretne li krivice, koja je zavrijedila takvog i tolikog Otkupitelja'«(*Katekizam*, 412).

Život kao borba

Ovaj pogled na grijeh iz Kristova Otkupljenja daje lucidan realizam o situaciji čovjeka i njegova rada u svijetu. Kršćanin mora biti svjestan kako veličine djeteta Božjega tako i veličine grešnika. Ovaj realizam:

a) Sprječava i naivni optimizam i beznadni pesimizam i »pruža jasan razlikovni pogled na čovjekovo stanje i djelovanje u svijetu [...]. Ne znati da čovjek ima ranjenu i zlu sklonu narav uzrokuje teške zablude na području odgoja, politike,

društvenog djelovanja i morala«
(*Katekizam*, 407).

b) Daje spokojno pouzdanje u Boga, Stvoritelja i milosrdnog Oca, koji ne napušta svoje stvorenje, uvijek oprašta i vodi sve na dobro, čak i usred nevolje. »Ponavljaj: „Omnia in bonum!”, sve što se događa, „sve što mi se događa”, za moje je dobro... Prema tome, ovo je ispravan zaključak: prihvati kao dragu stvarnost to što ti se čini tako mukotrпно«^[12].

c) Pobuđuje stav duboke poniznosti, koji nas navodi da bez iznenađenja priznamo vlastite grijehe i da tugujemo za njima jer su uvreda protiv Boga, a ne toliko zbog onoga što pretpostavljaju da je osobni nedostatak.

d) Pomaže razlikovati ono što je svojstveno ljudskoj naravi kao takvoj od onoga što je posljedica rane grijeha u ljudskoj naravi. Nakon

grijeha, nije dobro sve što se doživljava kao spontano. Ljudski život stoga ima karakter borbe: potrebno je boriti se da bismo se ponašali ljudski i kršćanski (usp. Katekizam, 409). »Kršćanska predaja uvijek je govorila o kršćanima kao o *milites Christi*, kao i Kristovima borcima, koji drugima donose unutarnji mir dok se sami neprestano bore protiv vlastitih zlih sklonosti«^[13]. Kršćanin koji nastoji izbjeći grijeh ne gubi ništa od onoga što život čini dobrim i lijepim. Nasuprot ideji da je nužno da čovjek čini zlo kako bi iskusio svoju autonomnu slobodu, jer bi život bez grijeha u osnovi bio dosadan, izdiže se lik Marije, bezgrešno začete, pokazujući da je život potpuno predan Bogu, daleko od svake dosade, postaje avantura puna svjetla i beskrajnih iznenađenja^[14].

Božja nježnost: grijeh, spasenje, milosrđe

U odnosu na stvarnost grijeha, Božje milosrđe je impozantno. Isus Krist je lice tog milosrđa, što možemo vidjeti u njegovom stavu prema grješnicima («Nisam došao zvati pravednike, nego grešnike») kao što su Zakej, paraličar, žena preljubnica, žena Samarijanka, Marija Magdalena, dobri lopov, Pedro i brojne druge osobe.

Na posebno relevantan način prikazano je u prisporobama milosrđa poput one o izgubljenom sinu, koja u stvarnosti u potpunosti ispunjava cjelokupni starozavjetni nauk o Bogu koji je »milosrdan i milostiv, spor na srdžbu, bogat ljubavlju i vjernošću« (Izlazak 34, 6). To je ono o čemu uvijek iznova govore psalmi: Gospodin je »milosrdan i blag, spor na srdžbu – sama ljubav i vjernost« (Ps 86, 15); »milosrdan i milostiv, spor na srdžbu, bogat ljubavlju i vjernošću« (Ps 103, 8); »Dobrostiv je Jahve i

pravedan, pun sućuti je Bog naš« (Ps 116, 5); »Milostiv je Jahve i milosrdan, spor na srdžbu, bogat dobrotom« (Ps 145, 8).

U mucii Isusovoj sva prljavština svijeta dolazi u dodir s neizmjeriio čistim, sa Sinom Božjim^[15]. Ako je uobičajeno da ono što je nečisto kontaminira i kontaminira kontaktom ono što je čisto, ovdje imamo suprotno: ondje gdje svijet, sa svom svojom nepravdom i sa svojim okrutnostima koje ga kontaminiraju, dolazi u dodir s neizmjeriio Čistim, u ovom kontaktu, prljavština svijeta se stvarno apsorbira, poništava i transformira beskrajnom ljubavlju.

Stvarnost zla, nepravde koja kvari svijet i ujedno prlja sliku o Bogu, stvarnost je koja postoji i to zbog nas. Ne može se jednostavno ignorirati, mora se eliminirati. Nije da okrutni Bog zahtijeva nešto beskonačno. Upravo je suprotno: sam Bog sebe

postavlja kao mjesto pomirenja i u svome Sinu preuzima patnju na sebe. Sam Bog uvodi u svijet kao dar svoju beskrajnu čistoću. Sam Bog »ispija čašu« svega strašnog i tako ponovo uspostavlja pravdu po veličini svoje ljubavi koja kroz patnju preobražava tamu.

Isus u mucu svom snagom vapi Ocu. Na neki način, »Sve nevolje čovječanstva svih vremena, podjarmljena grijehom i smrću, sve molitve i zagovori u povijesti spasenja, obuhvaćeni su tim vapajem utjelovljene Riječi. Otac ih, sada, prima te iznad svih očekivanja uslišava uskrisujući svoga Sina«^[16]. Ova patnja sažima bijedu, grijeh i smrt ljudi, svo zlo povijesti. I pobjeđuje ga, otkupljuje, spašava.

Križ je posljednja riječ Kristove ljubavi prema nama. Ali to nije posljednja riječ Boga saveza. Ova posljednja riječ bit će izgovorena u

nedjelju u zoru: »Uskrsnuo je«^[17]. Bog uskrisuje svoga Sina Isusa Krista i u Kristu nam daje kršćanski život zauvijek.

Pablo Martí del Moral

Bibliografija

—*Katekizam Katoličke Crkve*, br. 374-421

— Sveti Ivan Pavao II., *Creo en Dios Padre. Catequesis sobre el Credo (I)*, Riječ, Madrid 1996., 219 ss.

—Franjo, *Misericordiae Vultus*, 11.IV. 2015.

---

[1] Drugi vatikanski sabor, *Gaudium et spes*, br. 10.

[2] Sveti Ivan Pavao II., *Evangelium vitae*, br. 21.

[3] Usp. sveti Ivan Pavao II., *Redemptoris missio*, br. 44.

[4] Sveti Ivan Pavao II., *Memoria e identidad*, La esfera de los libros, Madrid 2005, str. 73.

[5] Ti se izrazi pojavljuju više puta u Sveti Ivan Pavao II., *Dives in Misericordia*.

[6] Sveta Faustina, Dnevnik Milosrđe Božje u mojoj duši, br. 47, 309, 327, 949.

[7] Usp. Franjo, *Misericordiae Vultus*, br. 2.

[8] B. Pascal, *Misli*, br. 556 (iz. Brunschvicg) i br. 449 (iz. Lafuma).

[9] To je glavni razlog zašto je Crkva izvještaj o padu uvijek čitala iz perspektive monogenizma (podrijetla ljudskog roda iz jednog

para). Činilo se da je suprotna hipoteza, poligenizam, nekoliko godina prevladavala kao znanstvena (pa čak i egzegetska) činjenica, no danas se na znanstvenoj razini biološko podrijetlo jednog para (monofiletizam) smatra vjerojatnijim. S gledišta vjere, poligenizam je problematičan, jer nije jasno kako se može uskladiti s Otkrivenjem o istočnom grijehu (usp. Pio XII., *Humani Generis*, DH 3897), iako je to pitanje o kojem je još uvijek vrijedno istraživanja i razmišljanja.

^[10] U tom smislu, tradicionalno se pravi razlika između pada prvih ljudi (osobni grijeh koji su počinili naši praroditelji) i prvotnog stanja grijeha (stanje grijeha u kojem se rađaju njihovi potomci).

^[11] Usp. Sveti Ivan Pavao II., Opća audijencija, 24. IX. 1986., br. 1.

^[12] Sveti Josemaría, *Brazda*, 127; usp. *Rim* 8,28.

[13] Sveti Josemaría, *Susret s Kristom*, 74.

[14] Usp. Benedikt XVI., *Homilija*, 8. XII. 2005.

[15] Ovaj komentar o Kristovoj čistoći i prljavštini grijeha nalazi se u Benedikt XVI., *Isus iz Nazareta*, sv. 2, *Susret*, Madrid 2011., str. 269-270.

[16] *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 2606.

[17] Usp. Sveti Ivan Pavao II., *Dives in Misericordia*, br. 7.